

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જ્વલજીવન અને અનુભવો ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં

ડૉ. મુકેશ પી. આહિર
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
ઇતિહાસ વિભાગ

શાહ કે.એસ. આર્ટ્સ એન્ડ વી.એમ.પારેખ કોમર્સ કોલેજ, કપડવંજ

પ્રસ્તાવના

“સરદાર” વલ્લભભાઈ પટેલ (1875–1950) ભારતના સ્વતંત્રતા સંઘર્ષના કડક, વ્યાવહારિક અને દૃઢનિશ્ચયી નેતા તરીકે ઓળખાય છે. દેશની એકતામાં તેમનું યોગદાન ખૂબ જાણીતું છે. સ્વતંત્રતા ચળવળના ઘણા વર્ષો સુધી વલ્લભભાઈ પટેલને ક્યારેય જલમાં મોકલવામાં આવ્યા ન હતા. મહાદેવ દેસાઈ તેમની ડાયરીમાં નોંધે છે તે મુજબ સરદાર પટેલ કહેતા કે "એવું લાગે છે કે જલ મારા નસીબમાં નથી," સરદાર પટેલે શરૂઆતમાં નાગપુર સત્યાગ્રહ, બોરસદ સત્યાગ્રહ અને ૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહનું સફળ નેતૃત્વ કર્યું, જેનાથી તેઓને ‘સરદાર’ જેવું વિશાળ ઉપનામ મળ્યું અને તેમને રાષ્ટ્રવ્યાપી ખ્યાતિ મળી. છતાં, ૧૯૩૦ સુધી સરદાર પટેલની ધરપકડ કરવામાં આવી ન હતી. પરંતુ તેમના જીવનના ઘણા વર્ષો જલમાં વિત્યાં તે તથ્ય પ્રચલિત નથી. જલ યાત્રા શબ્દ એક ઘટના નહીં પરંતુ એક પ્રવાસ છે અને તે સંઘર્ષ, શિસ્ત, વિચાર અને નેતૃત્વની કસોટીથી બનેલો માર્ગ છે. 1930થી 1947 વચ્ચે ઘણી વખત થયેલી તેમની ધરપકડોએ તેમને માત્ર મજબૂત જ નથી બનાવ્યા, પણ રાજકીય રીતે તેમને વધુ પરિપક્વ બનાવ્યા. આ લેખમાં સરદાર પટેલના જલ જીવન, ત્યાંના અનુભવ, તેમની સાથેના નેતાઓ સાથેની ચર્ચાઓ અને આ સમયગાળાએ તેમના વ્યક્તિત્વ અને ભાવિ નિર્ણયો પર પાડેલા પ્રભાવનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

- જલ યાત્રાનો ક્રમ અને મહત્વપૂર્ણ ધરપકડો

1. વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રથમ ધરપકડ 7 માર્ચ 1930ના રોજ બોરસદ તાલુકાના રાસ ગામેથી કરવામાં આવી હતી.

2. 01 ઓગસ્ટ 1930નાં રોજ સરદાર પટેલની બીજીવાર ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

3. 06 ડીસેમ્બર 1930નાં રોજ ત્રીજીવાર મુંબઈથી ધરપકડ કરવામાં આવી.
4. 05 જાન્યુઆરી 1932નાં રોજ ચોથીવાર તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી જેમાં ગાંધીજી પણ સાથે હતા.
5. 17 નવેમ્બર 1940નાં રોજ અમદાવાદથી ધરપકડ.
6. 01 ઓગસ્ટ 1942નાં રોજ બોમ્બેથી ધરપકડ કરવામાં આવી.

• ઠાંડીકૂચ અને સરદાર પટેલ 1930

ઠાંડીકૂચ અથવા મીઠા સત્યાગ્રહ ભારતીય સ્વતંત્રતા સંઘર્ષનો એક નિર્ણયાત્મક તબક્કો હતો. મીઠા ઉપર બ્રિટિશ સરકારનો ઈજારો તોડવા માટે ગાંધીજીએ અહિંસક આંદોલનની જાહેરાત કરી હતી. આ યાત્રા 12 માર્ચ 1930થી શરૂ થવાની હતી. તેની સફળતા માટે સમગ્ર ગુજરાતમાં આયોજન ચાલી રહ્યું હતું, જેને સંભાળવાની મુખ્ય જવાબદારી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ઉઠાવી. તેઓ ખેડા જિલ્લાના બોરસદ, રાસ, નડિયાદ, વાસણા, ભાદરણ વગેરે ગામોમાં સક્રિય રીતે જનજાગૃતિ ફેલાવતા હતા. પટેલના ભાષણો ચોક્કસ અને પ્રેરણાદાયી હતાં. તેઓ ખેડૂતોને કહેતા કે “મીઠા પરનો ટેક્સ માત્ર સામાન્ય લોકોને દબાવવા માટેનો અયોગ્ય કાયદો છે”. તેમની વાતોથી લોકસહભાગિતા સતત વધતી ગઈ. બ્રિટિશ સરકાર સમજી ગઈ કે જો પટેલને અટકાવવામાં નહીં આવે તો ગુજરાતમાં મીઠા સત્યાગ્રહ સૌથી વધારે અસરકારક રીતે સફળ બનશે. ૭ માર્ચ ૧૯૩૦ ના રોજ, પટેલને જાહેર ભાષણ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની મેજિસ્ટ્રેટની નોટિસનો અનાદર કરવા બદલ ધરપકડ કરવામાં આવી. ૫૪ વર્ષની ઉંમરે, તેમણે સહર્ષ આનંદ સાથે ધરપકડ સ્વીકારી. આરોપ હતો કે તેમણે પ્રજાને કાયદાનાં ભંગ(સવિનય કાનુનભંગ) કરવા માટે ઉશ્કેર્યા છે. ધરપકડ ખૂબ શાંત રીતે થઈ, પરંતુ તેની અસર સમગ્ર ગુજરાતને ઝંઝોડી દેનારી હતી. ધરપકડના સમાચાર ગામડાંઓ અને શહેરોમાં માત્ર દસેક કલાકમાં જ ફેલાઈ ગયા. જેનાથી ગુજરાતમાં તરતજ તેના પ્રભાવો જોવા મળ્યા, જેમકે વેપારીઓએ સ્વયંપ્રેરિત બંધ રાખ્યો, વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોની સભાઓ યોજાઈ, મહિલાઓએ પણ વિરોધ મોરચાઓમાં ભાગ લીધો, ગામે ગામ સત્યાગ્રહની

પ્રતિબદ્ધતા વધુ મજબૂત બની, બ્રિટિશરોનો હેતુ આંદોલનને નબળું પાડવાનો હતો તેથીજ સરદાર પટેલની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમની ધારણા વિરુદ્ધ લોકઆંદોલન વધતું ગયું. ગાંધીજીએ પણ કહ્યું કે “સરદારની ધરપકડ એ આંદોલનને વધુ જ્વલંત બનાવનાર ક્ષણ છે.” આ ઘટનાને માત્ર સ્થાનિક પ્રતિસાદ જ નહિ પણ રાષ્ટ્રીય સમાચારપત્રોએ પણ તેને મુખ્ય સમાચાર બનાવ્યા. આથી આખા દેશમાં ગુજરાતની ક્રિયાશીલતા અને સરદારની લોકપ્રિયતા વિશે નવા દૃષ્ટિકોણથી ચર્ચા શરૂ થઈ. રાસ ગામની ધરપકડને “મીઠા સત્યાગ્રહની પ્રારંભિક ‘ચિનગારી’ તરીકે માનવામાં આવે છે.” આ ઘટનાએ સરદારને એક સંગઠનાત્મક, નિર્ભય અને પ્રજાલક્ષી નેતા તરીકે સ્થાપિત કર્યાં. તે દિવસે બ્રિટિશરો ભલે તેમને કેદમાં લઈ ગયા, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાત તેમના વિચારો અને સંદેશાથી વધુ તાકાત સાથે એક બનીને ઊભું રહ્યું.

• યરવડા સેન્ટ્રલ જેલકાળ (1932-33)

1932-33નો સમય ગુજરાતના રાજકારણ અને સમગ્ર રાષ્ટ્રવાદી આંદોલન માટે અત્યંત મહત્વનો ગણાય છે. 1931ના અંતમાં લંડન રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ(ગોળમેજી પરિષદ) નિષ્ફળ ગયા પછી સ્થિતિ વધુ તંગ બની. બ્રિટિશ સરકારે ‘કોમ્યુનલ એવોર્ડ’ જાહેર કરી ભારતના સમાજને અલગ અલગ મતદાર મંડળોમાં વિભાજિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ નિર્ણય ગાંધીજી અને કોંગ્રેસને મંજૂર નહોતો. તો બીજી તરફ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ ફરી તેજ બનતા બ્રિટિશ સરકારે 1932માં ગાંધીજીની ધરપકડ કરી પૂનાની યરવડા સેન્ટ્રલ જેલમાં રાખ્યા. થોડીજ વાર પછી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પણ ત્યાંજ કેદ કરવામાં આવ્યા. આ રીતે બંને રાષ્ટ્રીય નેતાઓને લાંબા સમય સુધી સાથે રહેવાનો શુભ અવસર મળ્યો. યરવડાની કેદ માત્ર રાજકીય સજા નહોતી, તે એક એવો સમય હતો જ્યારે બે મહાન વ્યક્તિત્વો વચ્ચેનું બૌદ્ધિક, તત્વજ્ઞાનિક અને ભાવનાત્મક જોડાણ વધુ ઊંડું બન્યું. જેલમાં દૈનિક પ્રતિબંધો હોવા છતાં બંને વચ્ચે લાંબા સમય સુધી ચર્ચાના અવસર મળતા. તેઓ દેશની રાજકીય સ્થિતિ, કોંગ્રેસની રણનીતિ, ગ્રામ વિકાસ, સ્વરાજની કલ્પના અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અંગે ગંભીર ચર્ચાઓ કરતા. સરદારનું રાજકારણ પ્રાયોગિક અને

સંસ્થાગત વ્યવસ્થાપન પર આધારિત હતું, જ્યારે ગાંધીજીનું નેતૃત્વ સત્ય અને અહિંસા પર આધારિત હતું. આ બંને દૃષ્ટિકોણો એકબીજા માટે પૂરક બનતા ગયા અને આગળની લડાઈ માટે સ્પષ્ટ માર્ગ તૈયાર થયો. જેલમાં રહેલા સમયમાં બંને વચ્ચેના ભાવનાત્મક સંબંધો પણ અત્યંત મજબૂત બન્યા. સરદાર ગાંધીજીને માત્ર રાજકીય નેતા નહીં, પરંતુ પિતા સમાન માનતા. ગાંધીજીના ઉપવાસો દરમિયાન સરદાર ખાસ ચિંતિત રહેતા. તેઓ ડૉક્ટરો સાથે વારંવાર વાત કરતા અને બાપુની તબિયત અંગે સાવધ રહેતા. ઘણીવાર તો સરદાર પોતે પણ બાપુની તબિયત સુધરે ત્યાં સુધી નિયમિત ભોજન પણ લેતા નહિ. બીજી તરફ, ગાંધીજી પણ સરદારને પોતાની ‘અડગ શક્તિ’ માનતા. તેમણે કહ્યું હતું કે “સરદાર જેવી સ્થિરતા અને નિર્ણયક્ષમતા કોઈમાં નથી.” આ પરસ્પર વિશ્વાસ અને સ્નેહના કારણે બંનેનું નેતૃત્વ વધુ મજબૂત બન્યું. યરવડામાં કેદ હોવા છતાં બંને દેશની રાજકીય વ્યૂહરચનાઓ પર વિચાર કરતા રહ્યાં. સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલન પુનઃસંચારિત કરવાની યોજના, પ્રજાના હિત માટેના કાર્યક્રમો અને કોંગ્રેસની આંતરિક વ્યવસ્થા જેવા ગહન મુદ્દાઓ પર જેલમાંજ મહત્વપૂર્ણ વિચાર-વિમર્શ થતો. આ સમય સરદાર માટે વિચારશક્તિ, સંગઠનક્ષમતા અને કડક શિસ્તને વધુ ઘડવાનો હતો. ગાંધીજીના તત્વજ્ઞાન, સત્ય-અહિંસાના આદર અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણનો સરદારના વ્યક્તિત્વ પર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. યરવડા જેલવાસને કારણે ગાંધીજી અને સરદાર વચ્ચેનું નેતૃત્વ અવિભાજ્ય અને પરસ્પર નિર્ભર બન્યું. સ્વાતંત્ર્ય લડતના આગલા તબક્કાઓમાં કોંગ્રેસની દૃઢતા અને લોકચળવળનું સંગઠન આજ સમયના અનુભવોથી વધુ અસરકારક બન્યું. ખાસ કરીને સરદારની આગળની ભૂમિકા દેશીરાજ્યોનું વિલીનીકરણ, કાયદો વ્યવસ્થાનું સંચાલન, અને સ્વતંત્ર ભારતનાં માળખાં બનાવવામાં આજ યરવડા જેલકાળમાં વિકસેલી રાજકીય પરિપક્વતા અને મનોબળના પરિણામ હતા. આ રીતે 1932-33ની યરવડા સેન્ટ્રલ જેલની કેદ માત્ર દંડસ્વરૂપ ઘટના ન રહેતા તે સરદાર અને ગાંધી માટે એક સ્વ-અધ્યયનની શિબિર સમાન હતી. જે ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ ચિહ્ન બની રહી. અહીં બંને મહાન નેતાઓએ એકબીજાને વધુ નજીકથી સમજ્યા, પરસ્પરનું સન્માન વધ્યું અને રાષ્ટ્રલડતનું ભવિષ્ય વધુ મજબૂત બન્યું.

- ઓગસ્ટ 1942 : 'ભારત છોડો આંદોલન' અને સરદાર પટેલની ધરપકડ.

1942ના ઓગસ્ટ મહિનામાં ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ એક નિર્ણયાત્મક તબક્કો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારે ભારતીય નેતાઓની માંગણીઓને અવગણી હતી, અને ક્વિપ્સ મિશન નિષ્ફળ ગયેલું. આ પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજી અને કોંગ્રેસે 'ભારત છોડો (Quit India)' નો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કર્યો. 8 ઓગસ્ટ 1942ના બોમ્બેના ગવાલિયા ટેન્ક મેદાનમાં આ ઠરાવ જાહેર થતા જનતા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે જાગી ઊઠી. દેશભરમાં 'કરો યા મરો' નો ધ્વનિનાદ ગુંજી ઊઠ્યો. આ ઠરાવને બ્રિટિશ સરકારે ગંભીર પડકાર તરીકે લીધો અને 9 ઓગસ્ટ 1942 ના રોજ બ્રિટિશ સરકારે આખી કોંગ્રેસ વર્કિંગ કમિટી અને તેના સભ્યોની એકસાથે ધરપકડ કરી. ધરપકડ કરાયેલા મુખ્ય નેતાઓમાં મહાત્મા ગાંધી, જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલાના આઝાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, સહિતના તમામ અગ્રણીઓનો સમાવેશ થતો. આથી આંદોલન નેતૃત્વ વગરનું થઈ ગયું, છતાં જનતા સ્વયંસ્ફૂર્ત રીતે આઝાદીની લડાઈમાં જોડાઈ ગઈ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને ધરપકડ બાદ મુંબઈની આર્થર રોડ જેલમાં થોડા સમય માટે રાખવામાં આવ્યા હતા પછી ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ, પૂણે ખાતે મોકલાયા હતા. ત્યાં તેમને લાંબા સમય સુધી કડક કેદમાં રાખવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ સરકારે ખાસ ધ્યાન રાખ્યું કે કોંગ્રેસના ટોચના નેતાઓ એકબીજા સાથે સંપર્કમાં ન રહે, જેથી આંદોલનની ગતિ ધીમી પડે. સરદારની કેદ 1942થી સીધી 1945 સુધી, લગભગ ત્રણ વર્ષ રાષ્ટ્રીય આંદોલનની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહી. આ દરમિયાન બાહ્ય વિશ્વથી લગભગ તમામ સંપર્ક બંધ હતો. છતાં સરદારની આંતરિક શક્તિ, મજબૂત મનોબળ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ અડગ રહ્યા. તેઓ રોજિંદા યોગ, વાંચન અને દેશના ભવિષ્ય વિષે વિચારમંથન કરતા. તેમની આ શિસ્તબદ્ધ જીવનપદ્ધતિથી જેલની કઠિનતા પણ તેમના મનોબળને હચમચાવી શકી નહિ. આ સમય દરમિયાન દેશમાં આંદોલન ભલે નેતા વિનાનું રહ્યું હોય, પરંતુ સરદાર સહિતના તમામ કેદી નેતાઓ, ટોળાંને પ્રેરણા પૂરી પાડતા પ્રતીકરૂપ બન્યા હતા. 'ભારત છોડો' આંદોલનનું સાચું બળજ જનઆંદોલન હતું, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ, મહિલા સંગઠનો, ખેડૂત સમુદાયો,

મિલ કામદારો, નાના ગામડાઓના લોકો જોડાતા બ્રિટિશ સરકાર સામે અસહકારનો મજબૂત મોરચો બન્યો. 1945માં બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અંત નિકટ આવતા, આંતરરાષ્ટ્રીય અને આંતરિક દબાણને કારણે બ્રિટિશ સરકારે કોંગ્રેસના નેતાઓને મુક્ત કર્યા. સરદારની મુક્તિ બાદ તેઓ ફરી સમગ્ર દેશમાં કોંગ્રેસના સંગઠનને મજબૂત કરવાની કામગીરીમાં જોડાયા. હવે સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષનો અંતિમ તબક્કો નજીક હતો, અને આ લંબાયેલી કેદે તેમનામાં નેતૃત્વ, ધિરજ અને રાષ્ટ્રની પ્રતિબદ્ધતામાં વધુ પરિપક્વતા ઉમેરેલી.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વ્યક્તિત્વ જેટલું કઠોર લાગતું, તેટલુંજ તે સ્વભાવથી હસમુખું, હળવી રમૂજવૃત્તિવાળું અને માનવીય સ્પર્શ ધરાવતું હતું. તેમની પહેલી ધરપકડ દરમિયાન થયેલી કેટલીક રમૂજ ઘટનાઓ તેમનું મનોબળ, વિનમ્રતા અને હળવી હાસ્યશૈલીને ખૂબ જ સુંદર રીતે દર્શાવે છે.

• જેલના અનુભવો અને મુશ્કેલીઓ

સરદારની પહેલી ધરપકડ દરમિયાન તેમને સાબરમતી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. શરૂઆતના ઘણાં દિવસો થોડા કપરા હતા, જેલની કડક શિસ્ત, નિરસ ખોરાક અને સામાન્ય કેદીઓ જેવી વ્યવસ્થા. પરંતુ સરદારનો સ્વભાવ એવો કે મુશ્કેલી વચ્ચે પણ હાસ્ય શોધી લેતા. થોડા દિવસ પછી મહાદેવ દેસાઈ અને આચાર્ય કૃપલાણી તેમને મળવા પહોંચ્યા અને વાતચીત શરૂ થતાં જ હાસ્ય છલકાવા લાગ્યું જેમાંનાં કેટલાક અંશો આ મુજબ છે .

મહાદેવ દેસાઈએ હળવાશથી પૂછ્યું:

“પટેલજી, જેલવાળા તમારી સાથે કેવું વર્તન કરે છે?”

સરદારે તરત જ રમૂજ જવાબ આપ્યો:

“મારી સાથે બરાબર ચોર, ડાકુઓ જેવી જ સારવાર કરે છે, કોઈ ભેદભાવ નથી રાખતા!”

આ જવાબ તેમના મનના હાસ્ય અને આઘાતને હળવાશથી બદલી નાખવાની અનોખી ક્ષમતા દર્શાવે છે. પછી મહાદેવ દેસાઈએ ખોરાક વિશે પૂછ્યું. સરદારનો જવાબ ફરી હાસ્યથી ભરેલો હતો.

“ખોરાક ? ઘોડા માટે પૂરતું સારું છે !”

અને તરત જ ઉમેર્યું:

“તમે મારી ચિંતા શા માટે કરો છો ? હું તો ત્રણ મહિના હવાના સહારે રહી શકું!”

આ વાક્ય માત્ર મજાક નહોતું; તે તેમના તપસ્વી સ્વભાવ, સહનશક્તિ અને મનોબળનું પ્રતિબિંબ હતું.

રેઝર વિશે હાસ્ય

એક દિવસ જેલ સુપરીટેન્ડે તેમને શેવિંગ માટે રેઝર આપવાની મંજૂરી આપી. પરંતુ નિયમ એવો કે રેઝર ઉપયોગ કર્યા બાદ પરત કરવું પડે. સરદારે તરતજ રમૂજ કર્યો: “મને રેઝર રાખવાની મંજૂરી આપો; હું બાકી કેદીઓને શેવિંગ કરી થોડા પૈસા કમાઈ લઉં !

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વ્યક્તિત્વ જેટલું કઠોર લાગતું તેટલુંજ તે સ્વભાવથી હસમુખું, હળવા રમૂજવૃત્તિવાળું અને માનવીય સ્પર્શ ધરાવતું હતું. તેમની પહેલી ધરપકડ દરમિયાન થયેલી કેટલીક રમૂજ ઘટનાઓ તેમના મનોબળ, વિનમ્રતા અને હળવી હાસ્યશૈલીને ખૂબજ સુંદર રીતે દર્શાવે છે.

- ૧૯૩૨-૩૩ : યરવડા જેલમાં સરદાર પટેલની યાદગાર ક્ષણો

૧૯૩૨-૩૩ દરમિયાન પુણેની યરવડા સેન્ટ્રલ જેલમાં પસાર કરેલો સમય સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવનનો એક મહત્વપૂર્ણ અને અત્યંત યાદગાર તબક્કો છે. ૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ થી ૮ મે ૧૯૩૩ આ સમગ્ર સમયગાળામાં તેઓ મહાત્મા ગાંધીજી સાથે એકજ જેલમાં રહ્યા હોય તેવા ભારતના એકમાત્ર ટોચના રાષ્ટ્રીય નેતા હતા. આ સમય બંને માટે રાજકીય ચર્ચાઓ, આધ્યાત્મિક મંથન અને માનવીય લાગણીઓથી ભરપૂર રહ્યો. ૧૦ માર્ચ ૧૯૩૨ના રોજ ગાંધીજીના નિકટના સહયોગી અને કોંગ્રેસના મહત્વપૂર્ણ કાર્યકર્તા મહાદેવ દેસાઈ પણ જેલમાં આવી જોડાયા. તેમની હાજરીથી સમગ્ર જેલનું વાતાવરણ એક સકારાત્મક અને શાંતિપૂર્ણ બન્યું. દેસાઈ નિયમિત ડાયરી લખતા હતા, તેથી તેમણે ગાંધીજી અને પટેલના રોજિંદા જીવન, તેમની

પરસ્પર ચર્ચાઓ, હાસ્યપ્રસંગો અને તત્ત્વચિંતનનો જીવંત રેકોર્ડ રાખ્યો. આ લેખન આજે યરવડા જેલકાળના અત્યંત મૂલ્યવાન દસ્તાવેજો તરીકે માનવામાં આવે છે.

ગાંધીજી જાતેજ અનેક વખત સરદાર સાથેના આ સમયને ખૂબ સ્નેહપૂર્વક યાદ કરતા. એક પ્રસંગે તેમણે લખ્યું છે.

“મારે અહીં સરદાર વલ્લભભાઈનો આનંદી સાથ છે, અને તેઓ દિવસમાં ઘણી વાર તેમના સુંદર રમૂજથી મને હસાવે છે.”

આ દર્શાવે છે કે સરદારનો સ્વભાવ હાસ્યપ્રિય અને મનોબળ ઉંચું રાખનાર હતો, ભલે તેઓ કઠિન પરિસ્થિતિમાં કેમ ન હોય પરંતુ જેલનો આ આનંદમય માહોલ થોડો સમય માટે મલિન થઈ ગયો જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે દલિતો માટે અલગ મતદાર ક્ષેત્રોની જાહેરાત કરી. ગાંધીજીએ તેનો પ્રખર વિરોધ વ્યક્ત કરવા અનિશ્ચિત ઉપવાસ (Fast-unto-death) શરૂ કર્યા. આ ઉપવાસ સમગ્ર દેશમાં ચિંતાનો વિષય બન્યો, પરંતુ જેલની અંદર તો દરેક ક્ષણ ભાવુક થઈ ગઈ હતી. સરદારનું સહજ હાસ્ય પણ અચાનક ખતમ થઈ ગયું. સરદારને ગાંધીજીના જીવનની ખુબ ચિંતા હતી. ઉપવાસ દરમિયાન સરદારનું મૌન, તેમની આંખોમાંની ચિંતા અને તેમની સંભાળ દર્શાવે છે કે તેઓ ગાંધીજીને માત્ર રાજકીય નેતા નહી, પરંતુ સર્વોચ્ચ સન્માની વ્યક્તિ માનતા હતા. જ્યારે અંતે ઉપવાસ પૂર્ણ થયો અને ગાંધીજીનું સ્વાસ્થ્ય સુધરવા લાગ્યું ત્યારે જેલમાં હળવાશનું વાતાવરણ ફરી દેખાવા લાગ્યું હતું. એક દિવસ ગાંધીજીએ જોયું કે સરદાર સ્પોન્જ બાથ માટે થોડા વધારે ટુવાલનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. સાધુ સદૃશ નિયમિત જીવન જીવતા ગાંધીજીએ હળવાશથી પૂછ્યું:

“પટેલ, ટુવાલનો સ્ટોક ક્યાં ગયો? તમે જરૂર કરતાં વધુ તો નથી વાપરી રહ્યા?”

સરદારે તરતજ પોતાના સ્વાભાવિક રમૂજ અંદાજમાં જવાબ આપ્યો:

“અમે કોઈ હિસાબ રાખ્યો નથી, બાપુ. અમે તો તમને લગભગ ગુમાવી દીધા હતા. અમને અપેક્ષા નહોતી કે તમે પાછા આવીને સ્ટોક પૂછશો!”

- સરદાર પટેલ: મુશ્કેલીઓ અને સ્થિતિસ્થાપકતા

જેલવાસ દરમિયાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પોતાના જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો લાવ્યા હતા. પહેલી ધરપકડ પછી તેમણે ધૂમ્રપાન છોડી દીધું અને યરવાડા જેલમાં ગાંધીજી સાથે રહેતા “બાપુ જે ખાય તે ખાવું”ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે યા પીવાની છોડી અને આહાર બદલવાનું નક્કી કર્યું. આ સમય તેમના માટે આત્મસંયમ અને શિસ્તની નવી શરૂઆત જેવો હતો. જેલમાં પણ તેઓ નિષ્ક્રિય રહ્યા નહીં, તેઓ સંસ્કૃત શીખ્યા, પુસ્તક બાંધવાની કળા તેમજ વપરાયેલા કાગળમાંથી પરબીડિયા બનાવવા જેવી કુશળતાઓ વિકસાવી.

બીજા જેલવાસ દરમિયાન તેમણે મોટું વ્યક્તિગત દુઃખ સહન કર્યું માતા લાડબા, પુત્રવધૂ યશોદા અને મોટા ભાઈ વિઠ્ઠલભાઈના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. ભાઈના અંતિમ સંસ્કારમાં હાજર રહેવાની ઈચ્છા હોવા છતાં, બ્રિટિશ સરકારની શરતી મુક્તિ સ્વીકારવાની તેમણે ના પાડી. તેમણે કહ્યું કે "સન્માન અને આત્મસન્માનના બલિદાન પર સ્વતંત્રતા ખરીદી શકાતી નથી." આ પ્રસંગો તેમના અડગ સ્વભાવ અને દેશપ્રેમની ઊંડી પ્રતિબદ્ધતાનું પ્રતિબિંબ છે.

- સારાંશ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જેલ જીવન તેમના રાજકીય, માનવીય અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ તબક્કો છે. 1930 થી 1947 વચ્ચે તેમની અનેક વખત ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. મીઠા સત્યાગ્રહ દરમિયાન રાસ ગામની પહેલી ધરપકડથી શરૂ થયેલો આ પ્રવાસ આગળ યરવાડા જેલ અને 1942ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલનની લાંબી કેદ સુધી ચાલ્યો. રાસ ગામે આપવામાં આવેલી પહેલી ધરપકડ ગુજરાતમાં લોકઆંદોલનને પ્રચંડ ગતિ આપનાર બની. 1932-33 દરમિયાન યરવાડા જેલમાં ગાંધીજી સાથેનો તેમનો સહવાસ સૌથી યાદગાર રહ્યો. અહીં બંને વચ્ચે રાજકીય વ્યૂહરચનાઓ, સમાજસુધારણા અને રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય વિશે ઊંડી ચર્ચાઓ થઈ. મહાદેવ દેસાઈએ આ સમયનું જીવંત વર્ણન કર્યું છે. ગાંધીજીના ઉપવાસ દરમિયાન

સરદારની ચિંતા અને બાપુ માટેનું તેમનું નિઃસ્વાર્થ લાગણીસભર સમર્પણ તેમની માનવીયતા દર્શાવે છે. જેલવાસ દરમિયાન તેઓએ ધૂમ્રપાન અને ચા છોડીને જીવનમાં કડક આત્મસંયમ અપનાવ્યો. પુસ્તક બાંધણી અને પરબીડિયા બનાવવાની કળા શીખીને, પોતાને વધુ મજબૂત બનાવ્યા. 1942ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલન દરમિયાન તેઓ લગભગ ત્રણ વર્ષ કેદ રહ્યા, પરંતુ મનોબળ કદી હળવું પડ્યું નહીં. અનેક વ્યક્તિગત દુઃખો છતાં તેઓએ શરતી મુક્તિ સ્વીકારી નહીં. આ સમગ્ર જેલયાત્રાએ સરદારને વધુ દૃઢ, પરિપક્વ અને રાષ્ટ્રસેવામાં અડગ બનાવ્યા જે તેમના ભાવિ કાર્ય, ખાસ કરીને દેશીરાજ્યોના એકીકરણમાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સંદર્ભ સૂચી

1. Kothari Urvish, Sardar Patel endured 2,300 days in jail with wit and will. ‘I can live on air for 3 months’ The Print, 30 October 2024 09:43 am IST.
2. બંસોડા અર્યના, ‘સરદાર પટેલ કી જેલ યાત્રા’ વોલ્યુમ-13 ઈશ્યુ-04, 04 માર્ચ 2020, રીસર્ચ ગુરુ ઓનલાઈન જર્નલ, 2349 – 266 X
3. કોઠારી ઉર્વીશ, સરદાર પટેલ અને નડિયાદ, સાર્થક પ્રકાશન અમદાવાદ, 978-93-84076-68-9, જાન્યુઆરી 2025
4. “Vallabhbhai Patel,” Encyclopaedia Britannica. [Encyclopedia Britannica](#)
5. Sardar Patel’s arrest at Ras (indianculture.gov.in). [Indian Culture](#)
6. “Sardar Patel’s Prison Diary” (indianculture.gov.in). [Indian Culture](#)
7. ThePrint — “Sardar Patel jail years — hardship & humour in British prisons.” [ThePrint](#)
8. Research article (Hindi/Gujarati): “સરદાર પટેલ કી જેલ યાત્રા” (ResearchGuru PDF).